

ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОБЛЕМИ В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ

НЕ ПІДЛЯГАЄ СУМНІВУ, ЩО ЧОРНОМОРСЬКА ПРОБЛЕМА належить до політичних понять комплексного типу. Вона, якщо можна так висловитися, складається з чотирьох основних елементів, щільно пов'язаних один з одним:

1. Чорноморська проблема як регіональна чорноморського простору;
2. Кримська проблема, бо загально визнано, що Крим – це стратегічний ключ до Чорного моря;
3. Проблема проток – виходу з Чорного моря в Середземне, тобто справа Босфору і Дарданелів;
4. Чорноморська проблема як складова політичної концепції вищого рівня, а саме Балтійсько-Чорноморської реальної чи уявної єдності.

Кожна з держав, розташованих над Чорним морем (а їх шість: Україна, Росія, Грузія, Туреччина, Болгарія, Румунія), має власні погляди на комплексну Чорноморську проблему. Нас цікавить підхід до неї з боку України. При цьому, однак, неможливо не враховувати точку зору інших держав і не мати на увазі тих міждержавних конфліктних ситуацій, що виникали в період Другої світової війни та пізніше і відбиваються, хоча б, у територіальному просторі Причорномор'я. Такі загострення донедавна існували і вже, нібито, не існують між Україною та Румунією (Бессарабія, острів Зміїний), що, правда, проблематично на тлі антиукраїнських кампаній в дусі відбудови «Великої Румунії» та нерозв'язаної проблеми нерозподіленого шельфу біля згаданого острова. Такі ж загострення залишаються між Україною та Росією (Крим, Севастополь, акваторії Чорного і Азовського морів), бо

договори про Чорноморський флот Російської Федерації на території України, підписні 28 травня 1997 р. не очистили, а навпаки дуже затемнили і напружили атмосферу російсько-українських стосунків. Загострення зберігаються між Росією – Абхазією – Грузією (невизначеність статусу Абхазії як незалежної чи залежної держави). Якщо не вдасться врегулювати абхазько-грузинський конфлікт мирним шляхом за допомогою двосторонніх переговорів або широкомасштабної конференції, то можливе відновлення воєнних дій в регіоні після виведення (до 1 серпня 1997 р.) російських «миротворчих» контингентів із зони сутичок.

Причорноморський регіон має свій гімтерланд, без врахування якого деякі чорноморські проблеми вирішувати не так просто або й неможливо. Це Молдавія, Північний Кавказ (з Чеченією-Ічкерією включно), Вірменія, Греція, Македонія. Претензії на належність до регіону мають ще інші держави, географічно розташовані далеко від Чорноморського басейну (Албанія, Азербайджан). Вимоги ці, однак, враховують у міжнародному контексті, наприклад, у плані належності до організації, відомої під назвою Чорноморське економічне співтовариство з його Парламентською асамблеєю.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР

Чорноморська проблема як політична (геополітична, воєнно-політична) та економічна, що матеріалізувалася у вигляді конфліктної зони або зони, здатної породжувати конфлікти, існує принаймні вісім століть (від XIII ст. включно). Конфліктність зони полягає у прихованій або відвертій боротьбі за гегемонію – або за ліквідацію гегемонії – над Чорноморським басейном. Відповідно до цього, в басейні були періоди монопольної гегемонії однієї держави – і часи боротьби з цією монополією, а також періоди відносної політичної рівноваги, але не позбавлені закулісної боротьби за гегемонію.

Від VIII ст. причини боротьби за Чорне море лежать у політичній та економічній сферах. В економічній – бо протягом двох з половиною тисячоліть Чорне море відіграло виняткову роль у торгівлі між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, тобто

було контактним простором, з якого йшли економічні відгалуження до Далекого Сходу та Центральної і Передньої Азії з Левантом включно — з одного боку, та до цілого Середземноморського басейну разом із Іспанією та Північно-Західною Африкою — з іншого боку. Прибалтика та Скандинавія також були з'єднані з цим контактним простором. І хоча великі географічні відкриття XV ст., що спричинили пересунення торговельних шляхів, а пізніше велетенські зміни в характері міжконтинентального транспорту зменшили економічну роль Чорного моря, вони її не ліквідували: водний транспорт далі залишився найрентабельнішим для міжконтинентального товарообороту, а водні простори не лише ділять, але й єднають нації.

Подамо короткий перелік народів та країн, що, починаючи із XIII ст., намагалися взяти під свій контроль, хоча б частину (якщо не цілість) чорноморського простору. Перелік цей подаю, виходячи з української — отже північної точки зору. Арабський десант в Криму у 1220-х рр., Золота орда з середини XIII ст., прорив з Середньої Азії до Приазов'я у 1370-х рр. (Тамерлан), Литва в Дніпро-Дунайському секторі (кінець XIV—XV ст.; всупереч ідеології «від моря до моря» Польща ніколи не доходила сюди); певні ефемерні досягнення мала Угорщина. З останньої чверті XV ст. починаючи, Туреччина перетворює Чорне море у своє закрите озеро — цей процес завершився у 30-х рр. XVI ст., коли море справді стало внутрішнім турецьким. Козацькі морські походи кінця XVI — початку XVII ст. трохи порушили цей спокій, але лише планомірний наступ — колонізаційний, воєнний — Росії на південь, зламав турецьку монополію, перетворивши Чорне море у кінці XVIII ст. у відкрите — у вільне для судноплавства усіх держав (1774 р., договір у Кючук-Кайнарджі).

Спроби західних держав (Кримська війна, дві німецькі інвазії під час Першої та Другої світової воєн, Антанта під час інтервенції) не залишили тривалих слідів. Формальна відкритість Чорного моря для кораблів усіх держав та розташування на його узбережжі ряду незалежних держав не означали однак кінець боротьби за гегемонію. Біла, а пізніше червона Росія, як тепер і демократична Російська Федерація вважали себе часто може й помил-

ково – гегемонами на Чорному морі, розглядаючи його як плацдарм для прориву на Середземне море. Події останнього часу – капітуляція України – ще раз підтвердили гегемоністичні прагнення новочасної Росії.

Як виглядали ці процеси в плані просування на Південь Русі-України на відрізку, спроектованому на Північне Причорномор'я від дельти Дунаю до Подоння (є геополітичні погляди, цілком обґрунтовані, що ця українська лінія повинна доходити до Кубані)? Пригадаю походи русів на Константинополь, на Крим, у Болгарію в IX–X ст., володіння Тмутороканським князівством, боротьбу з кочовиками – безуспішну, в цілому, за вихід до Чорного моря, але й реальне каботажне плавання по північно-західному Причорномор'ї принаймні до приходу монголо-татарів. З XVIII ст. починаючи – до XIX–XX ст. включно – впертий струмінь орієнтованої на південь української народної і народно-військової (Одеська січ, південні паланки Запорозької січі, Задунайська січ, Чорноморське козацтво, інші козацькі формування) колонізації, яка, часто незважаючи на перешкоди з російського боку, керується до Добруджі, Криму, Кубані, Північного Причорномор'я в цілому.

На сьогодні південний морський кордон України – що ми часто не дуже добре усвідомлюємо – не лише вікно у світ Української держави, але і єдиний природний та географічно певний і стабільний (принаймні таким він повинен бути) кордон України. Якщо Україна це не завжди добре розуміє, то це розуміють її сусіди – відтіля боротьба за Крим і Севастополь, за Чорноморський флот, врешті за Південну Бессарабію та острів Зміїний. Тверда позиція України тут мусить бути продиктована не лише економічними, але й незвичайно важливими стратегічними інтересами, бо Крим не лише ключ до Чорного моря, але й до України в цілому.

ЧОРНЕ І АЗОВСЬКЕ МОРЯ

Але саме цієї твердості не вистачало і не вистачає Україні при вирішуванні двох кардинальних проблем:

- 1) справи українського суверенітету на Чорному та Азовському морях;
- 2) справи Чорноморського флоту.

Україна не врегулювала питання про проходження державного кордону в акваторіях Чорного і Азовського морів. Морський кордон України має ж понад 1600 км, а на узбережжі розташований 21 порт. Відомо, що Росія далі робить перешкоди на шляху вирішення питання про цей кордон. Існує міжнародна правова практика визначення (делімітації) морських кордонів, і Україна, при відмові Росії полагодити цю справу, може встановлювати кордон в односторонньому порядку. Однак цього не робить. Це дає далекоглядні наслідки. Україна юридично відповідає за все те, що діється в її територіальних водах, але практично не може проводити в цих водах свою суверенну діяльність і нести відповідальність за безпеку, бо Росія під різними надуманими приводами (поширена фраза: спільне використання морів) не передає Україні засоби навігаційно-гідрографічного і гідрометеорологічного забезпечення безпеки мореплавання, тобто не передає відповідну інфраструктуру. Протокол про навігаційне, гідрографічне і гідрометеорологічне забезпечення мореплавання в Чорному і Азовському морях, підписаний українською та російською делегаціями в Севастополі 17 травня 1997 р., не змінив цього становища. Росія рішуче проти поділу інфраструктури, хоча про передачу відповідних об'єктів і майна гідрографічної служби Чорноморського флоту вже було досягнуто домовленості раніше. Таким чином Росія продовжує забезпечувати безпеку мореплавання від рогу Тарханкут до рогу Аю-Даг (це 8 маяків), не маючи на це мандату, гарантованого нормами міжнародного права. Досі немає договору між Росією та Україною про гарантії безпеки мореплавання, Україна, однак, далі несе юридичну відповідальність.

Проблема ще більше ускладнюється по відношенню до Азовського моря та Керченської протоки. Всупереч географії та здоровому глуздові Росія та Україна домовилися вважати Азовське море «внутрішнім водоймищем» («внутрішнім» — для кого?) з усіма наслідками, які виходять з такої псевдотермінології. Тут знову виникає вимога Росії про спільне використання моря. Лише недавно Україна стрепенулася і почала знову вимагати делімітації морських кордонів, розподілу зон відповідальності гідрографічних служб двох окремих держав у Азовському морі. До рівня невір-

шуваної проблеми виросла суперечка за Керченську протоку (всупереч усталеній географічній термінології Росія придумала тепер назву «Керч-Єнікальська протока»). Ще 1988 року, в період існування СРСР, цілковитий контроль за переведення кораблів протокою було закріплено за Керченським портом, бо фарватер в протоці набагато ближче від Криму, ніж від Тамані. Тому чужоземні кораблі мають платити в Керчі «маячний збір». Від сплати цього збору Росія відмовляється (борг сягає мільярдів доларів) знову під приводом спільного використання протоки.

Необхідно підкреслити, що в пакеті умов 28 травня 1997 р. питання морських кордонів України, гарантій безпеки мореплавання в територіальних водах України, її гідрографічного та гідрометеорологічного забезпечення, справи Азовського моря і Керченської протоки не порушуються. Вони ще далі будуть засобом шантажу Росії щодо України.

Неймовірне капітулянтство і, відверто кажучи, звичайну бездарність (або й ще щось гірше) Україна проявила під час багаторічних переговорів про Чорноморський флот. Згідно з законодавчими актами (липень 1990 – червень 1991 рр.) України ще до періоду оголошення повної незалежності, а також актами (серпень-вересень 1991 р.) після проголошення незалежності про перехід під юрисдикцію України підприємств і організацій союзного підпорядкування, Чорноморський флот було оголошено власністю України. Таке рішення мало і моральну, і економічну базу: весь Чорноморський флот вартував менше 1/16 всіх флотів колишнього СРСР. Пізніше владні структури в Україні свідомо порушили законодавство і не менше свідомо завдали шкоди національним інтересам: передали Росії даром право власності на українське майно у загальносоюзному (поза Україною) масштабі. Але і в такому випадку ті кораблі Чорноморського флоту, що перебували в базах на території України (а не на території Росії і Грузії) залишалися *de jure* власністю Української держави.

Пішли капітуляції за капітуляціями. У Ялтинській угоді 3 серпня 1992 р. (Єльцин-Кравчук) вже говорилося про поділ флоту на російський та український; цей поділ мав завершитися до кінця 1995 р. (та, у як відомо, не завершився). Спершу Україна

мала отримати 50 відсотків флоту (за документом 17 червня 1993 р.), пізніше вже лише 18,3 відсотка (за документом 15 квітня 1994 р.). Розмови велися за розмовами, некористь України збільшувалася. Від листопада 1996 р. відкриті переговори не велися — весь процес перейшов на таємні рейки остаточно. Черепашачим темпом велася передача т. зв. решти української частини кораблів Чорноморського флоту. Це, за російськими даними початку 1997 р., мало бути 7 кораблів основних класів, 45 — допоміжних («забезпечення»). Говорилося, що нібито розмови в кінці травня 1997 р. мають поставити крапку над «і», крапку, яка насправді, була вже давно поставлена, хоча й не оголошена. Основна і наймодерніша частина Чорноморського флоту без змін становила військово-морську силу Росії на півдні. Треба було глибоко сумніватися, чи враховуватимуться претензії Грузії, що вимагала повернення 37 кораблів різного класу (сторожовики, малі ракетноносці тощо). Така ескадра базувалася раніше в Поті й була виведена без дозволу Грузії в період абхазько-грузинської війни. Росія просто не відповідала на грузинські ноти.

Ще до підписання угод 28 травня 1997 р. (отже без будь-якого погодження з українською стороною) передбачалося, що Чорноморський флот зміцниться підводними човнами, переведеними з Північного флоту. Було введено в дію чотири відремонтовані кораблі, серед них один з наймодерніших у світі ракетний корабель «Бора» на повітряній подушці. Відновлений флагман, ракетний крейсер «Москва» — було оголошено — очолить флот 1998 р. Флот налічував 100 кораблів основних класів і кількості кораблів забезпечення. Базувався у Севастополі (основна частина) і Новоросійську. Кому і навіщо потрібний такий флот, зокрема при малій береговій лінії Росії на Чорному морі? Слово командуючому Чорноморського флоту адміралові Віктору Кравченкові: «Не можна допустити послаблення російського угруповання на півдні», тому «воєнне угруповання Росії на півдні повинно бути могутнім і боєздатним, щоб відстоювати інтереси країни в Чорному і Середземному морях» (цитую за газетою «Крымское время», 24 травня 1997 р.). При цій нагоді адмірал глибокодумно кивав на Туреччину, флот якої, нібито, незабаром перебільшить Чорноморський. Невже В. Кравченко хотів — і міг — когось переконати, що Туреч-

чина планує інвазію на Росію і намагатиметься захопити, хоча б, Новоросійськ і Сочі?

Так виглядала ситуація, відома громадськості України напередодні 28 травня 1997 р. Всі ознаки говорили про недалеку катастрофу у вигляді остаточної капітуляції.

ЕКСКУРС: ЧОРНА СЕРЕДА УКРАЇНСЬКОЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ГАНЬБИ

Характерна риса повзучої національної зради полягає в її підпільності. Були ознаки остаточної капітуляції ще до 28 травня 1997 р. Не даремне різкий, а може й найрізкіший спротив Президента та його команди викликала у першій половині 1996 р. стаття 17 (за остаточною нумерацією) проекту Конституції, в якій говориться про те, що: «На території України не допускається розташування іноземних військових баз». Тим більше, що у травні 1996 р., під час зустрічі Кучма-Єльцин, Президент України підписав на карті Севастополя, що саме там буде головна база Чорноморського флоту. Цей підпис намагалися (офіційно) подати як маловажний та незобов'язуючий. Але саме за спротив капітулянтським договорам, як вважають добре інформовані особи, було усунено прем'єр-міністра Євгена Марчука. (Його наступника з аналогічної причини усувати не було потреби). Статтю 17 Конституції було заблоковано пунктом 14 (останнім!) розділу XV «Перехідні, положення», в якому говориться: «Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України». Конституцію було прийнято 28 червня 1996 р. Для вдумливих спостерігачів вже тоді стало зрозуміло, що доля Чорноморського флоту і Севастополя вирішується на некористь України. Тим більше, що від листопада 1996 р. жодні відкриті переговори (про що вже згадувалося) на чорноморські теми між Україною та Росією не велися.

Що трапилося між листопадом 1996 р. та травнем 1997 р.? Очевидно, відбулося дуже багато в секретному переговорному процесі, до якого не допускали українських військово-морських екс-

пертів (бо вони вже можуть підрахувати тоннажність українських кораблів і потрібну для них акваторію), та не відбулося одне: Росія не вела війну з Україною, і Україна таку війну не програла. Але підписала умови такого типу, які підписують розгромлені з переможцями. Отже, якусь війну було програно. Хто були ті українські генерали, що її програли, відомо вже тепер, а деталі запланованих і запрограмованих згори операцій будуть, без сумніву, уточнені.

Докладний аналіз трьох умов Черномирдін-Лазаренко, підписаних 28 травня («Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України», «Про параметри поділу Чорноморського флоту», «Про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту і перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України»), а також додаткових протоколів, пов'язаних з цією українською програмою, — ще перед нами. Цей аналіз можна зробити лише на підставі уважного вивчення текстів умов і протоколів, а також і тих обставин (кулуарних), які ледве чи зафіксовані на письмі. Але вже тепер можна схарактеризувати основні риси програму і капітуляції.

Елементарно добрий господар спершу дбає про своє власне господарство, а потім передає в тимчасове користування орендареві те, що йому не є життєво необхідне. Україна виявилася цілком безгосподарною і безпорадною, бо віддала орендареві саме те, що необхідне їй самій. За нормальних обставин власник є завжди на першому плані, а орендар йому підпорядкований і виконує ті вимоги, які йому диктує власник. 28 травня виявилось, що диктат є в чужих руках. Тому Військово-морські сили України було, практично, усунено з Севастополя. Бо в Стрілецькій бухті Севастополя (зрештою внутрішній; а не зовнішній, як Карантинна, зі стоянками російських воєнних кораблів, що блокують вихід з Севастополя в цілому) поки що розташована російська бригада охорони водного району і військові рятувальні судна, які, практично, вивести неможливо. Стрілецька бухта занадто мілка, і розташувати в ній українські кораблі основних класів неможливо. Українські кораблі мають, отже, тинятися по малоприспособлених причалах (до речі, доля Балаклавської бухти — традиційної бази підводних човнів — нез'ясована), орієнту-

ватися на «базування» в Донузлаві. Орендар здобув вражаючу перемогу над власником. Очевидно, не лише акваторіями бухт, але й основною масою бойових кораблів (до речі, частина обіцяних раніше Україні кораблів основного класу, про які говорилося вище, залишається за Росією за мінімальну плату 526,5 млн. доларів США, які, зрештою, Україна отримує не відразу – тим самим зменшено раніше погоджену українську частку 18,3 відсотка кораблів), 1020 військовими об'єктами флоту – базами (в множині!), водолазним полігоном підводно-диверсійних сил, двома військовими аеродромами у Гвардійському та Качі (Україна залишається без військових аеродромів у Криму, що при сучасній стратегії ведення воєнних дій означає: «Крим – втрачена позиція»), береговою інфраструктурою, земельними ділянками, радіочастотним ресурсом, повними можливостями завдавати дальшу екологічну шкоду, збільшенням особового складу до 25 тисяч військовиків, а навіть юридично-судовою екстериторіальністю у випадку, якщо спричинниками конфліктної ситуації по відношенню до росіян будуть українці. Коротко, Росія зберігає повну гегемонію на Чорному морі згідно з своїми великодержавними й імперіалістичними традиціями. Зберігає їх при повній підтримці України, зведеної цілим рядом пунктів умов до колоніального становища.

Як відомо, кожний орендар має платити власникові орендну плату. При чому такі розрахунки здійснюються згідно з правилами звичайної бухгалтерії за двома сторінками бухгалтерської книги, поділеної на «дебет» і «кредит». Як виявляється з умов, державний борг України щодо Росії визначається сумою десь між 3,0–3,5 млрд. доларів США (якщо ці дані правильні, бо бухгалтерія не знає приблизних цифр).

Цей борг Україна має повернути Росії протягом десяти років. Борг Росії відносно України становить лише 200 млн. доларів США – називають інші цифри – за тактичну атомну зброю, вивезену до Росії (до речі, обставини вивезення цієї зброї за президентства Леоніда Кравчука досі не з'ясовані – після вивезення її Україна у військовому відношенні опинилася на колінах). Окремо Росія, як згадувалося, платить Україні за воєнні кораблі, які відмовляється передати, 526,5 млн. доларів США. Орендна плата

Україні за базування Чорноморського флоту в Україні становитиме за 20 років 2,5 млрд. доларів США. Однак чомусь вважається, що Росія мала б платити Україні щорічно 98-100 млн. доларів США, що становить максимум 2,0 млрд. Куди поділися півмільярда? Але може цим і турбуватися не варто, бо Україна насправді не отримає навіть зламаної копійки орендної плати; у неї ж 3,0-3,5 млрд. доларів США боргу Росії! Не думаю, що українські дипломати не вміють рахувати, але те, що вони вміють рахувати лише на користь орендаря, а не власника, не підлягає сумніву.

Бо бухгалтерські розрахунки між Україною та Росією не можуть виглядати таким чином. Бо за шість років базування Чорноморського флоту Росія повинна була б платити, за скромними та неповними підрахунками (тут я покликаюся на народного депутата, капітана 1-го рангу Євгена Лупакова, який, з документами в руках, оголосив відповідні дані на пленарному засіданні симпозіуму «Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі» у Форосі 20 травня 1997 р.), принаймні: 4 млрд. доларів США за досьогочасне перебування Чорноморського флоту в Україні з базуванням у Севастополі, Євпаторії, Ялті; 14 млрд. гривень (це яких 7,6 млрд. доларів) за землю в Севастополі; 19 млрд. за екологічні збитки. Це лише основні державні борги Росії, які й так становлять понад 30 млрд. доларів США. Хто дозволив просто так подарувати ці борги Росії, які суттєвим чином могли б допомогти понівеченій економіці України? І хто отримав провізію за списання цих державних боргів Росії, до яких ще приєднуються мільярдні борги за користування Керченською протокою? Здається, слово «грабунок» ще надто слабе для характеристики т. зв. взаємних розрахунків.

У світлі викладених вище результатів діяльності української дипломатії цілком зрозуміло, що про жодні українські досягнення не може бути мови. Є лише катастрофічна поразка, оформлена неоколоніальним капітулянством. Період колоніальної залежності України не закінчився — і антиколоніальна боротьба мусить продовжуватися. Україна в стратегічному і геополітичному відношеннях виявилася заблокованою Росією також з півдня.

Так чи інакше, Україна через своє необґрунтоване капітулянство стала співником агресивної Росії, яка не лише зміцнила свою

гегемонію над Чорним морем, але й планує новий прорив на Середземне море (порівняй висловлювання російського адмірала В. Кравченка). Росія завдяки Україні отримала повну можливість модернізувати кораблі, вводити в дію нові, переводити на Чорне море бойові одиниці з інших своїх флотів. Російський флот в Чорному морі став на сьогодні найбільшим — у світовому масштабі — військово-морським з'єднанням, що базується поза межами своєї держави.

Україна цілком явно порушила свої домовленості згідно з нещодавно парафорованою в Брюсселі Хартією про особливе партнерство між Україною та НАТО, яку тепер невідомо чи підпишуть на початку липня 1997 р. учасники Мадридської зустрічі. Якщо ж капітулянтство України погоджене з НАТО — то, відверто кажучи, — навіть якщо Україні таке НАТО, яке стимулює знищення системи гарантування безпеки України? Якщо ж, з боку України, це мала бути позиція «хитрого малороса» відповідно до покірного теляти, яке дві матки ссе, то позиція ця зазнала цілковитого банкрутства. Бо Україна давно перетворилася в худючу корову, яку далі смокчуть добре вгодовані дебелі бички. Щирість співпраці України з НАТО, її бажання вступу до НАТО, до Європейського союзу, військового співробітництва з США є під дуже великим знаком запитання.

Обурливим виглядає перетворення Конституції України в параван для негідних вчинків. Тим більше, якщо ще й фальшувати положення цієї недосконалої Конституції. Справа навіть не в ст. 17, яку розтоптали ще у червні 1996 р. т. зв. Перехідними положеннями. Офіційна пропаганда поширює думку, що, мовляв, через те, що чорноморські угоди підписані прем'єр-міністрами, а не президентами, вони не підлягають ратифікації. Це неправда. Пункт 14 Перехідних положень, вже наведений вище, чітко говорить, що всі міжнародні договори, які стосуються оренди військових баз іноземними військовими формуваннями, мусять бути «ратифікованими Верховною Радою України». Викрутитися важко.

Є ще інша справа, пов'язана з Конституцією. Кабальні чорноморські умови, укладені на термін 20 років з автоматичним продовженням цих умов на кожні дальші 5 років. Але ці умови складено, як ми вже знаємо, згідно з Перехідними положеннями, які, в будь-якому разі, 20 років діяти не можуть. Вони є тимчасовими,

й їхня дія, як виходить з аналізу пунктів Перехідних положень, обмежується максимально п'яти роками, тобто вони можуть діяти лише до 28 червня 2001 р. Після цієї дати Перехідні положення втрачають силу, вступає в дію ст. 17, в якій, нагадую, записано, що «на території України не допускається розташування іноземних військових баз». Отже, вже у другій половині 2001 р. договори 28 травня 1997 р. стають незаконними і нечинними. Не кажучи вже про те, що будь-яке автоматичне пролонгування їх дії є абсолютно неможливим. Принаймні за Основним Законом України.

Завдання майбутніх істориків полягатиме в тому, щоб докладно, з документами в руках вияснити причини і пружини багаторічного капітулянтства України. Також роль окремих осіб з української владної верхівки. І дослідити, починаючи з перелому 1991/1992 рр., коли адмірал Ігор Касатонов, тогочасний командувач Чорноморського флоту, хитався між Росією та Україною та, при відповідному підході тогочасного Президента України, весь Чорноморський флот міг підняти український прапор.

Але, може, не в усіх випадках треба чекати аж на істориків майбутніх поколінь, а необхідно і варто розслідувати певні справи вже тепер і не обов'язково саме історикам?

Бо чому ще далі завданням для справді українських політиків і для цілої української нації має залишатися звільнення України від чужоземних військ?

КРИМ І СЕВАСТОПОЛЬ

Є дві дуже зловіщі геополітичні й військово-політичні фігури, оперті на північно-причорноморському регіоні, обидві звернені — стратегічно проти України. Це фігури «кривавої дуги» і «кліщів». Фігура «кривавої дуги» (дехто вживає м'якший термін «дуга кризи»), яку тепер рекламують як російську воєнну доктрину, становить лінію нібито російських державних інтересів: Чорногорія і Сербія — українське Закарпаття — Придністров'я — Крим — Абхазія — Чеченія — Осетія та Інгушетія — Карабах. Також продовжують цю дугу до Таджикистану, Афганістану. «Кліщі» — схоплення України між Півднем (Закарпаття — Придністров'я — Крим з Севастополем) та Північчю (Росія — Білорусь) з роллю Криму як багнету,

скерованого в живіт України. В інтересах України – щоб обидві геополітичні – і військово-стратегічні – фігури були знешкоджені у їхніх причорноморських і позапричорноморських ланках.

До речі, про термін «російські державні інтереси» чи, навіть, «особливі російські державні інтереси» в чорноморському регіоні. Термін цей російські політики не розшифровують, а важко зрозуміти, чим саме російські державні інтереси мають різнитися від державних інтересів інших чорноморських держав. Єдине можливе розшифрування «особливих інтересів» полягає в тому, що Росія хоче за будь-яку ціну не лише зберегти гегемоністичну позицію в регіоні, але й просуватися знову на південь. А навіщо Росії ця гегемоністична позиція і хто чекає її на півдні, в басейні Середземного моря?

Територіальні претензії Росії до України сконцентрувалися сьогодні на намаганні загарбати Севастополь і Крим. При цьому вимоги «віддати» Севастополь ґрунтуються не лише на згаданих вище геополітичних та військово-політичних міркуваннях, але і є проявом російської імперської ментальності. Бо лише такою ментальністю можна пояснити виведення початків міста від часів Катерини II – з цілковитим ігноруванням грецького величного Херсонесу і татарського Сари-Кермену. Бо лише така ментальність здатна перетворити дві велетенські поразки Росії під Севастополем – під час Кримської війни і під час Другої світової війни – в ореол «міста російської слави». Російсько-українські умови 28 травня 1997 р., незважаючи на їхню офіційну українську інтерпретацію як відмову Росії від Севастополя, насправді не зменшують сили і натиску російських загарбницьких претензій.

Про правовий статус Севастополя, міста, що не входить до складу Кримської автономії, а підпорядковане безпосередньо Києву, важко навіть вести серйозну дискусію. Таким був статус Севастополя від лютого 1954 р. таким він є сьогодні. Юридичну базу під перетворення Севастополя в місто Росії підвести не можна. Всяка інша спроба захопити Севастополь буде лише воєнною окупацією, анексією з застосуванням зброї, результатом збройної агресії з порушенням міжнародного права.

Не підлягає сумніву, що Росія залишає свій флот у Севастополі як у головній базі (це має бути сукупність усіх об'єктів: кора-

блів, берегового війська, морської авіації, відповідної інфраструктури і т. д.), щоб таким чином шантажувати не лише українську владу в місті, в Криму, але й в цілій Україні, перетворюючись одночасно в опору російського шовінізму на півострові. Україна, треба сказати відверто, ще донедавна вела у справі Севастополя подвійну гру, що не личило державі. Бо, або вимагала демілітаризації міста з виведенням спершу української та російської піхоти (проект міністра оборони Олександра Кузьмука, який покликався на Леоніда Кучму), а потім очищення причалів від воєнних кораблів (як тепер виявилось, це було звичайнісіньке ошукування громадської думки), або хотіла здати базу в оренду Росії (як говорив Президент) — тоді вже без демілітаризації, а, навпаки, з мілітаризацією. Що й було зроблено. Виходило, якщо платиш, то можеш залишатися. Для національних інтересів України, насправді, далі існує єдиний вихід — усунення всіх чужоземних військ з українських земель.

ЧОРНЕ МОРЕ І ЕКОНОМІКА

Чорноморське економічне співтовариство було утворено в Стамбулі, згідно з декларацією, 25 червня 1992 р. Декларацію тоді підписали 11 країн (Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдавія, Росія, Румунія, Туреччина, Україна). В лютому 1993 р. там же, в Стамбулі, було утворено Парламентську асамблею співтовариства, до якої, на першій стадії, увійшло лише 7 країн (без Албанії, Болгарії, Греції, Румунії). Хочу, до речі, відзначити, що це не перша ініціатива такого роду. М. Грушевський 1918 р. проектував утворення Чорноморської федерації, а уряд Української Народної Республіки ще 1920 р. робив заходи, щоб скликати конференцію чорноморських держав та дальший розвиток подій перешкодив це зробити. Свого ж часу Юрій Липа в трактаті «Чорноморська доктрина» (два видання: Варшава, 1941; Одеса, 1942) досить докладно розглянув проблематику можливого Чорноморського союзу. Періодично відбуваються засідання асамблеї, зустрічі міністрів закордонних справ, правда, в різному складі держав. У 1993 р. головою асамблеї був Іван Плющ, з 1994 р. — Олександр Мороз, а представником України в асамблеї — Олександр Ткаченко.

Спостереження за діяльністю співтовариства та асамблеї доводять, що вони є — або мали б стати — важливою формою економічної співпраці для країн, які поки що не можуть вийти на світовий ринок, але здатні отримувати прибуток від реалізації товарів низької якості. В цьому плані зміцнилися економічні шанси і особливо Туреччини. Серед учасників помітне розшарування на дві групи держав — бідніших та багатших (в цій останній: Болгарія, Росія, Румунія, Туреччина, Україна). В межах співтовариства відбувається боротьба за впливи Європейського союзу (з яким пов'язані Греція, Туреччина), Ісламської конференції (тактика певної протидії Росії) та Росії (вона хотіла б при допомозі співтовариства розширити свої впливи на регіон). Основна перешкода в наданні співтовариству функції гаранта безпеки в чорноморському просторі полягає в тому, що Росія є його впливовим членом, а вперте консервування функції військового гегемона — може й жандарма — за російським Чорноморським флотом не сприяє утворенню погідного клімату. Якщо у 1993 р. Україна проявляла свою досить активну позицію в асамблеї, відносно незавуальовано антиросійську, то, особливо після українсько-російських угод про флот, підписаних в Сочі (9 червня 1995 р.) та в Києві (28 травня 1997 р.), попереднє нейтралістичне становище України, яке розцінюється ще від 1995 р. як стратегічне партнерство з Росією, тобто підтримка її гегемоністичних прагнень в чорноморському просторі, втратило автентичність. Це дуже послабило позиції України в співтоваристві та компрометує її, зокрема, перед ісламськими державами. Чи сучасна гра України з США, заяви про бажання вступити до НАТО здатні повернути довір'я до України та переконати, що вона не лицемірить саме в чорноморському регіоні — поки що сказати важко. Тут я пригадав би дуже актуальний і доречний вислів Дмитра Донцова ще 1939 р.: «Переходячи за порядком всі народи і держави, що гравітують до Чорного моря, треба бути об'єктивним і доброзичливим для всіх, та уникати всього, що пахло б завойовництвом зі сторони найбільшої (в потенції) чорноморської потуги, будучої Української держави». (Українські проблеми. — Київ, 1995. — № 3-4. — С. 153). Поки що Україна пливе у фарватері справді найбільшої чорноморської потуги — Росії. Асамблея порушує також питання розвитку культури, освіти, екології регіону.

Неясна (лагідно висловлюючись) позиція України в співтоваристві протягом довшого часу негативно відбивалася на безпосередніх турецько-українських зв'язках. У мене є окремі міркування з цього приводу після перебування в Стамбулі й розмов з представниками певних турецьких кіл, зрештою, не лише там, але і в Києві. Правда, під час відносно недавнього візиту Президента України до Туреччини деякі справи, яким Україна раніше не приділяла належної уваги, були позитивно вирішені. Відсутність довготермінових українсько-турецьких економічних договорів, незавершеність і недовершеність співпраці у військовій ділянці (при дуже сприятливих пропозиціях з боку Анкари), скандальний стан справ з українсько-турецьким нафтовим проектом та велика затримка з будівництвом одеського терміналу (правда, може, незабаром розпочнеться будівництво нафтопроводу Одеса-Гданськ для близькосхідної та каспійської нафти; незрозумілим є, однак, співвідношення цього будівництва до проекту російського терміналу Каспійського трубопровідного консорціуму для російського нафтового експорту з Казахстану через чорноморське побережжя Росії на міжнародні ринки), з поромною переправою Туреччина-Скадовськ дуже обтяжують взаємозв'язки. Бо зводять їх до навіть незвичайно інтенсивного відвідування Стамбулу українськими корабейниками безглуздо.

Хоча Україна в другій половині 1996 р. першій половині 1997 р. активізувала свої зв'язки (правда, досить нерівномірно) також з Болгарією і Грузією, намагається нормалізувати відносини з Румунією (парафування українсько-румунського договору 2 червня 1997 р.), економічні та політичні контакти далекі від потенційних можливостей. Чи вільна економічна зона в дельті Дунаю, що має бути утворена згідно з домовленістю в Стамбулі між Україною, Молдавією і Румунією, стане запорукою співробітництва в регіоні – покаже майбутнє.

На економічні зв'язки негативно впливають також інші причини: хаотичний стан з Українським морським пароплаванням (з корупційно-кримінальними аферами довкола нього), з риболовецьким флотом України (афера «Керчрибпрому»), занепад портів України, терміналів, верфів (Чорноморський суднобудівний

завод в Миколаєві продає на металевий брухт важкий авіаносний крейсер «Варяг», що будувався у 1985–1992 рр. та готовий на 70 відсотків: 307 м довжини, 9 палуб, 56 тис. тонн тоннажності, до 30 діб автономного плавання, до 60 літаків на палубі; продається під приводом, що закінчився гарантійний термін обладнання, хоча корабель, зрозуміло, ні одного дня не плавав; все це важко узгодити з обіцянками Міністерства машинобудування про цільові державні кредити для добудови суден; одночасно там має відновитися будівництво танкерів, траулерів і контейнеровозів), судноремонтних заводів. Далі – різке порушення рівноваги в українському секторі чорноморської екосистеми із заморними явищами внаслідок надмірного забруднення морів (Чорноморська екологічна програма Таціс-Фаре Європейського союзу могла б виправити становище, якщо б вона поки що не зводилася лише до екологічної пропаганди, підтримки туризму та фахової експертизи), упадок риболовства. Далі: зниження рівня метеорологічної служби – до відсутності українських гідрографічних кораблів включно, дезорганізації навігаційного обслуговування на різних рівнях (відсутність діючих світлових та порушення розміщення несвітлових буйів, занечисчення фарватерів мулом, відсутність новочасного знакування мілин і небезпечних місць), незавершеність очищення акваторій від залишків Першої та Другої світових воєн. Ще далі – не з'ясовані принципи економічного використання шельфу, бо російська та румунська сторони навідріз відмовляються провести його розподіл. А там є вже розвідані запаси газу (наприклад, газоносна площа «Безіменна», розташована 150 км на захід від Тарханкута – отже, вже, нібито, не на спірній території – з газом на глибині 1180 м), нафти (вуглеводневі поклади Керченського півострова поширюються на територію спірного шельфу) і промислової риби і т. д., і т. п.

Велика неясність, що панує у військово-морській сфері, також позначається на економічних стосунках. Тут знову вириває справа агресивного Чорноморського флоту, російських баз в Криму, хитання України між Росією та завуальованим і не завуальованим НАТО. Наприклад, участь Військово-морських сил України у спільних багатонаціональних навчаннях «Бриз-96», «Сі-Бриз-97» згідно з не дуже зрозумілою програмою США «Партнерство

заради миру». До речі, навчання «Сі-Бриз-97» викликали, за підштовхуванням з Москви, істеричну реакцію т. зв. кримської громадськості, хоча ті навчання, які відбудуться в серпні 1997 р. біля Євпаторії, мають гуманітарну мету: відпрацювати допомогу населенню, що постраждало від землетрусу.

БОСФОР І ДАРДАНЕЛИ

Сьогодні знову актуалізується проблема проток між Чорним та Середземним морями. Варто пригадати, що в російській імперіалістичній політиці, починаючи з кінця XVIII ст., періодично виринало питання збройного захоплення Стамбулу. Саме ще від грецького проекту Катерини II 1781 р. про відновлення Візантійської імперії під російським кесарем та від закликів письменника Федора Достоєвського 1877 р. до російського десанта для захоплення Стамбулу. Лінія ця, зрештою вже без прямого захоплення проток, продовжувалася присутністю т. зв. советського Чорноморського флоту в східній частині Середземного моря для того, щоб мати під реальним чи уявним контролем Балкани, Малу Азію, Левант, Суецький канал. Чорноморський флот був тоді реально Середземноморським флотом. Таким він намагається стати знову, тепер вже при реальній допомозі України.

БАЛТІЙСЬКЕ І ЧОРНЕ МОРЯ

На завершення кілька слів про Балтійсько-Чорноморську проблему. «Путь з варяг в греки» — це, мабуть, найдавніша та дуже часто відновлювана, але ніколи не зреалізована символіка скандинавсько-балтійсько-чорноморського політичного і економічного єднання. Хоча Литовське велике князівство в один час справді сягало від моря до моря — це була лише одна гегемоністична держава, а не союз націй, розташованих на балтійсько-чорноморській осі. Кілька свідчень таких планів з давніх та новіших часів. Богдан Хмельницький у 1655–1657 рр., тобто в останні роки перед смертю, посилено працював над створенням Балтійсько-чорноморської коаліції (Швеція — Україна — Трансільванія—Туреччина; до речі, великий гетьман ще у 1650 р. українсько-турецьким договором забезпечив вільне плавання українських кораблів по турецькому

Кара-деніз – Чорному морі). Цю ж вісь бачимо в концепціях Івана Мазепи (Швеція – Україна – Туреччина). У 1916–1918 рр. український дипломат граф Михайло Тишкевич опрацював проєкт українсько-литовської унії. 1938 р. Осип Губчак пропагував українсько-білоруську унію. 1949 р. керівник націоналістичних сил опору генерал Роман Шухевич висував ідею Скандинавсько-чорноморського союзу – цю ідею, що виникла як альтернатива до російського «федералізму», розглядало тоді Британське міністерство закордонних справ. 1995 р. II з'їзд Ліберальної партії України висловився позитивно про ідею Балтійсько-чорноморської дуги. Правда, в інтерпретації Олега Соскіна (тепер представника українських консервативних кіл) 1996 р., така дуга зводиться чомусь, в основному, лише до дуже щільного українсько-польського єднання. Подібних прикладів можна наводити більше. Хочу коротко зупинитися на польському проєкті конфедерації держав «Міжмор'я» в модифікаціях, опрацьованих у 80-х рр. ХХ ст. (маю на увазі нелегальний журнал «Zamek», 1989, № 3. – карта 3) польськими інтелектуалами «крайне» правого крила, зокрема Лешек Мочульським (згідно зі згаданою картою, зрештою, Львів має відійти до Польщі). Подібний проєкт не так давно (на міжнародній міжпартійній конференції 29 липня 1994 р. в Києві) отримав ледве чи не ентузіастичну підтримку Української республіканської партії. Конфедерація держав «Міжмор'я» мала б охоплювати не менше 10–15 країн (Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Болгарія, Угорщина, Польща і, в момент опрацювання концепції 1989 р., існуючі ще тоді Чехословаччина та Югославія). В рамках конфедерації мала б існувати ще щільніша федерація з прибалтійських держав, Білорусі, України, Польщі. «Міжмор'я» мало б яскраве антиросійське політичне і економічне скерування («єдина енергетична система в обхід Росії, нафтопровід Північ-Південь» вільний рух капіталів і товарів у межах конфедерації). Українські ентузіасти проєкту якось не помітили, що під ним прихована ностальгічна ідея Польської Речі Посполитої від моря до моря, бо майбутня конфедерація мала б існувати під лідерством Польщі. Характерна риса переважної більшості балтійсько-чорноморських концепцій полягає в тому, що основний наголос у них

роблять на північній стороні осі, приділяючи південній мало уваги. В очах авторів таких концепцій чорноморський кінець осі обривається Україною. Чорноморський простір в цілому не беруть до уваги, а найсильнішу державу південної частини простору – Туреччину – що мала б бути, по суті, опорою осі з південного боку, взагалі не враховують. При реалістичному підході до скандинавсько-балтійсько-чорноморських проектів як північна, так і південна сторона осі мусять трактуватися рівноправно та рівноцінно. Бо лише в такому випадку скандинавсько-балтійсько-чорноморська вісь здатна витримати натиск Сходу (Північного Сходу) і Заходу та не допустити до виникнення гегемоністичних настроїв у різних ланках (наприклад, Польщі) гаданої осі.

Можливо, деякі ходи України останнього часу можна розглядати як зондування можливостей утворення такої осі. Можна згадати заходи Л.Кучми відносно договірної оформлення балтійсько-чорноморської безатомної зони; зустріч президентів Естонії, Латвії, Литви, Польщі, України в Таллінні 27 травня 1997 р., викликану як бажанням балтійсько-чорноморського співробітництва (це після втрати Білорусі), так і страхом опинитися в «сірій зоні безпеки»; активізація праць над проектом нафтопроводу Південь – Північ (Одеса – Броди – Гданськ). Бо з іншого боку, проект транспортного коридору Гельсінки – Москва – Південь важко зарахувати до потрібних Україні «трансєвропейських» (так!) досягнень. Російсько-українські чорноморські угоди 28 травня 1997 р. позбавляють Україну також у цьому секторі необхідного політичного довір'я.

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ

ТА ЧОРНОМОРСЬКА ОРІЄНТАЦІЯ

Що робиться в Україні для вивчення Чорноморської проблеми хоча б у науковій та білянауковій, не кажучи вже про політологічну (визначення статусу України як чорноморської держави, характеру її контактів з країнами регіону) ділянках? Нічого, або майже нічого. Це велика прогалина в політичній, економічній, а також ідеологічній сферах. У не дуже далекому минулому, в умовах німецького окупаційного режиму (1940–1944 рр.), міг діяти у Варшаві – завдяки ентузіастові справи Левкові Биковському – Український чорноморський інститут,

що продовжив свою діяльність до 1949 р. у Німеччині та США, видав ряд цінних до сьогодні публікацій. Серед активних співробітників інституту були Іван Шовгенів, Юрій Липа. Видано 11 томів «Чорноморського збірника» та 67 окремих публікацій. В українському емігрантському середовищі виникли такі установи як Інститут дослідів причорноморських народів при Українському вільному університеті (Мюнхен, 1953; Михайло Міллер), Чорноморська комісія Української вільної Академії наук у США (Нью-Йорк, 1953; Олександр Оглоблин). Ряд важливих досліджень (не лише гуманітарного профілю) цих установ практично майже невідомі у нас. Замінника чи продовжувача їм в Українській державі немає, хоча необхідність існування подібної установи в світлі значення Чорноморської проблеми для України, здавалося б, аж надто актуальна. Історичні дослідження в цьому плані (маю на увазі академічну міжінститутську Чорноморську комісію, утворену в Києві 1994 р.) не мають підтримки властимущих. Перед незалежною Україною як морською державою є завдання організувати новочасний чорноморський інститут комплексного типу, а також підпорядкованої йому або кооперованої з ним мережі науково-дослідних установ для окремих напрямів досліджень.

Поки що свій рух на південь Україна далі здійснює навмання, навпомацки, насліпо, без докладного знання обставин і реалій тих держав і народів, спільно з якими треба будувати нову чорноморську політику, та й це за умови, що такий рух на південь справді свідомо здійснюється. А політика така, в першу чергу, мусить будуватися на взаємному довірі всіх зацікавлених держав, а також держав їхнього гінтерланду. Першочерговою умовою, яку спільно необхідно висувати і реалізувати, має бути нейтралізація і демілітаризація чорноморського простору і ліквідація менструального, невинуватого політичними обставинами, агресивного російського Чорноморського флоту.

Дуже позитивною стороною активної участі України в можливому Чорноморському союзі (крім економічної) — після звільнення України від російської залежності — полягає в тому, що система такого союзу не становила б військово-політичної загрози для України, а, навпаки, була б здатною за умови обмеження впливів Росії — опрацювати і застосувати зовнішньополітичні гарантії без-

пеки. В політико-ідеологічному плані відданість чорноморській доктрині здатна була б загальмувати інвазію на Україну чужих або й ворожих політичних ідеологій та зупинити процес непродуманого до кінця приєднання до міжнародних зобов'язань. Маю на увазі:

1) експорт з Заходу ідей європеїзму, міщанського суспільства (такою є справжня назва цієї ідеології – *Bürgerliche Gesellschaft*, *civic society*; для того, щоб з пропагандистських міркувань замаскувати справжню суть ідеології, її поширюють в Україні під назвою громадянського або цивільного суспільства, що є грубою фальсифікацією);

2) трансплантація з Півночі різних варіантів євразійства, найчастіше у неослов'янофільському виконанні, ідеології, що насправді немає нічого спільного ні з сучасною Європою, ні з сучасною Азією, а є реліктом ідей давньої московської деспотії;

3) інвазію з-за океану аморфної ззовні, але дуже корисної для ініціатора (та не для України) ідеї «партнерства задля миру». Україна здатна творити і реалізувати свої власні політичні ідеології.

Орієнтація українців на південь – це природна тисячолітня орієнтація нації, яку немає підстав міняти на іншу. Знаю, Дмитра Донцова люблять або ненавидять перш за все як ідеолога. Але не можу не закінчити цитатою 1939 р., що доводить його великий прагматичний політичний розум: «... треба всім народам, з яких колись може зложитись Чорноморська федерація, в відповідний спосіб представити економічну і політичну конечність їхньої злуки з Україною, а Україну і український народ показати вартим того, щоб з ним злучити свою долю. Тому треба спопуляризувати в історії української політичної думки, – про що ми забуваємо, а навіть негуємо – ідею федерації слов'янських народів [...], заміняючи для теперішнього часу старе слов'янофільство на чорноморський «інтернаціоналізм» («Українські проблеми» – як вище. – С. 154). Програма при сучасній внутрішній і зовнішньополітичній ситуації України важкоздійснима. Але працювати в цьому напрямі варто і треба.

Слова, сказані майже 60 років тому, звучать для сучасної Української політики дуже злободенно. Аби вони стали ще й пророчими.